

VU Research Portal

Ladders naar het licht

van der Meer, A.

2018

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Meer, A. (2018). *Ladders naar het licht: Depressie en intertekstualiteit in hedendaagse autobiografische literatuur*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Eburon.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Samenvatting

Ladders naar het licht. Depressie en intertekstualiteit in hedendaagse autobiografische literatuur

Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw zijn er in Europa en de Verenigde Staten vele autobiografische werken gepubliceerd die handelen over wat in de internationale wetenschappelijke diagnostiek de “Major Depressive Disorder” (MDD) wordt genoemd: een stemmingsstoornis die gepaard gaat met onder meer episodes van diepe neerslachtigheid, interesseverlies, angst, agitatie, (schuld)wanen, doodsgedachten en doodswensen. Volgens de World Health Organization (WHO) is depressie een van de meest voorkomende psychische aandoeningen wereldwijd en ook een van de meest ontwrichtende, zowel in sociaaleconomisch, als in (inter)persoonlijk opzicht.

Het hoeft dus niet te verbazen dat depressie op veel aandacht heeft kunnen rekenen in uiteenlopende domeinen van de cultuur. De bibliografie van medische literatuur over het onderwerp omvat vele honderdduizenden titels en buiten de academische onderzoeksgemeenschappen zijn visies op de ziekelijke somberheid geformuleerd in (nieuws)items op televisie en radio, in een duizelingwekkend aantal blogs, in populairwetenschappelijke artikelen, in zelfhulpboeken en in informatiebrochures.

In de autobiografieën die van deze studie het centrale onderzoeksobject zijn geweest, heeft een “ik” de eigen psychopathologische ervaringen tot onderwerp gemaakt. De “ik” zet uiteen wanneer en hoe depressie zich manifesteerde, wat de door hem vermoede (biologische) oorzaken zijn en hoe hij met meer of minder succes getracht heeft de klachten te verhelpen - al dan niet met hulp van deskundigen uit het medisch-therapeutische circuit of met behulp van (zelfhulp)literatuur. Particuliere episodes van ziek-zijn en individuele trajecten naar herstel worden zodoende publiekelijk toegankelijk gemaakt.

In het bijzonder is in deze studie aandacht besteed aan een zevental werken uit respectievelijk Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en de Verenigde Staten: *Pil. Hoe een cabaretier zijn depressie overwon* (Mike Boddé, 2010), *Kikker gaat fietsen! Of over het leed dat leven heet* (Maarten van Buuren, 2008), *Shoot the Damn Dog. A Memoir of Depression* (Sally Brampton, 2009), *Underneath the Lemon Tree. A*

Memoir of Depression and Recovery (Mark Rice-Oxley, 2012), *Depressionen. Mehr als eine Krankheit. Lebensgeschichte* (Thomas Kühne, 2009), *Als meine Seele dunkel wurde. Geschichte einer Depression* (Merle Leonhardt, 2011) en *David's Inferno. My Journey Through the Dark Wood of Depression* (David Blistein, 2013). Deze teksten hebben veel aandacht gehad in onder meer de media en het domein van de gezondheidscommunicatie waarbij aan de teksten een belangrijke epistemische functie is toegekend: zij zijn beschouwd als unieke bronnen van ervaringskennis waarvan zowel patiënten als zorgprofessionals kunnen profiteren.

Ladders naar het licht. Depressie en intertekstualiteit in autobiografische literatuur bevat het verslag van een onderzoek naar deze teksten. Vanuit een tekstanalytisch perspectief is bestudeerd hoe depressie in dit corpus is gerepresenteerd, waarbij in het bijzonder studie is gemaakt van de aard en de functie van intertekstualiteit: verwijzingen naar medische kennis en referenties aan literair bronnenmateriaal. Uitgangspunt van de studie is de constatering dat in autobiografieën vele van deze intertekstuele verwijzingen kunnen worden aangetroffen: het uitdrukken van particuliere ervaringen van psychopathologisch lijden is steeds vervlochten met (in de eigen ervaring gegronde) reflecties op een breed conglomeraat van (zelfhulp)publicaties met een medische inhoud. Bovendien hebben de vertellers materiaal ontleend aan literaire teksten en speelfilms. Doel van de analyse is de aard van deze toe-eigening te bestuderen en aldus uitspraken te kunnen doen over de functies die intertekstualiteit in deze geschriften vervult. Beargumenteed wordt dat juist een studie van deze intertekstuele referenties perspectieven biedt op de functies van autobiografische literatuur in de hedendaagse gezondheidscultuur.

In hoofdstuk 1 worden de vraagstelling, het theoretisch kader en de methode van onderzoek gepresenteerd. Daarbij wordt gepleit voor een tekstanalytisch perspectief waarvan ontvankelijkheid voor het bemiddelde, geconstrueerde karakter van autobiografische vertellingen de basis vormt. De studie verhoudt zich in dit verband kritisch tot zogenoemde inhoudsgeoriënteerde analyses van dit type geschriften in het onderwijs en onderzoek van onder meer de Medical Humanities waarbinnen de werken vaak beschouwd zijn als ongemedieerde expressies van de ziektebeleving van de auteur die artsen als zodanig (medisch relevante) informatie verschaffen inzake persoonlijke dimensies van ziekte. Belangrijke andere functies - die juist met het geconstrueerde en dus bemiddelde karakter van de werken samenhangen (zoals narrativiteit en intertekstualiteit) - zijn bij gevolg onbelicht gebleven. In deze studie wordt daaraan juist wel aandacht geschonken met behulp van de (structuralistische) narratologie en intertekstuele onderzoeksmethoden.

Hoofdstuk 2 brengt in kaart hoe er over depressie is geschreven en gediscussieerd in specialistische (diagnostische) handboeken, wetenschappelijke tijdschriften en

overzichtsstudies gelieerd aan onder meer de (biologische) psychiatrie, de farmacologie, de genetica en de psychologie. Doel is een helder overzicht te creëren van symptomatologie, diagnostiek, etiologie en behandelingswijzen - nodig om te kunnen begrijpen en interpreteren wat er in autobiografieën - die naar deze discussies veelvuldig verwijzen - is uitgedrukt.

De conclusie van dit hoofdstuk is dat depressie in vele wetenschappelijke publicaties is beschouwd als een heteroog ziektebeeld waarvan het beloop en de effectiviteit van behandeling van patiënt tot patiënt drastisch kan verschillen. Kennis over de etiologie en pathogenese van depressie bovendien, is onderwerp van debat. Over criteria ten behoeve van adequate diagnostiek wordt eveneens volop gediscussieerd waarbij de vraag naar grenzen tussen pathologisch en niet pathologisch somberen frequent als (onoplosbaar) demarcatieprobleem is gemarkeerd. Noties van raadselachtigheid en ongrijpbaarheid voeren in het spreken en denken over depressie, kortom, veelvuldig de boventoon.

Met deze inventarisatie van wetenschappelijke publicaties is maar een deel ter sprake gekomen van de publicaties waarin depressiviteit het onderwerp is geweest. Depressie is ook het thema van informatiebrochures, flyers, "fact sheets" en voorlichtingswebsites, alsmede van zogenoemde publieksboeken en zelfhulp literatuur. Ook deze werken zijn deel van de vertogen waarbinnen depressie in de hedendaagse gezondheidscultuur betekenis verkrijgt en bovendien wordt er in het corpus autobiografisch geschriften ook naar deze publieksbronnen verwezen. **In hoofdstuk 3** is dit type publicaties daarom aan een analyse onderworpen. In zelfhulpgidsen of in oefeningen en 'dip tests' op het internet wordt men aangemoedigd om zelfstandig een (eenduidig) begrip van de pathologie te verwerven omdat vooral zij die inzicht in het eigen lijden hebben, op genezing kunnen hopen. Het hoofdstuk laat zien dat de raadselachtigheid en heterogeniteit van depressie - zo sterk gearticuleerd in medische bronnen - in publicaties gelieerd aan het domein van de gezondheidscommunicatie juist gerelativeerd wordt.

In hoofdstuk 4 worden de resultaten gepresenteerd van de analyse van de wijze waarop het proces van toe-eigening en evaluatie van medische kennis verloopt in de geselecteerde autobiografieën. Daarbij wordt (a) de vraag beantwoord hoe de functie van deze intertekstualiteit kan worden begrepen en (b) gedemonstreerd wat er met de kennis gebeurt wanneer deze door de "ik" in zijn verslaglegging wordt geïncorporeerd.

Om een analyse van intertekstualiteit te kunnen bieden, worden eerst de narratieve procedés geanalyseerd waarmee depressie is gerepresenteerd. De intertekstuele verwijzingen staan immers niet op zichzelf, maar zijn geïntegreerd in een breed scala narratieve strategieën waarmee de "ik" de eigen ervaringen tot uitdrukking heeft gebracht. Op basis van de analyse kan worden geconcludeerd dat in de werken niet één

statisch “ik” is gerepresenteerd. In de eerste plaats kan op basis van een cluster narratieve procedés een “ik” worden geïdentificeerd dat achteraf na een of meer depressieve episodes, over zijn ziektegeschiedenis vertelt en aan deze geschiedenis betekenis verleent. Zijn verhandeling suggereert overzicht en getuigt van kennis over de eigen gezondheid. Daarnaast kan ook een “ik” worden onderscheiden *waarover* wordt verteld. Deze “ik” is verbonden met het onmiddellijke verwarrende (lichamelijk) beleven, heeft een beperkter waarnemingsveld en maakt schijnbaar onomwonden het onbegrip, de ontwrichting en de verwarring aanschouwelijk waarmee depressie gepaard gaat.

Er is in de werken dus ontwikkeling uitgedrukt: een “ik” dat onwetend en stuurloos is, ontplooit zich tot een “ik” dat deskundig is en regie over zijn gezondheid heeft verworven. Aandacht voor deze uiteenlopende “ik-rollen” is een voorwaarde gebleken om uitspraken te kunnen doen over intertekstualiteit: deze vervult een epistemische functie. Verwijzingen naar kennis interfereren met de tekstuele procedés waarmee cognitieve transitie tot uitdrukking is gebracht; dankzij intertekstualiteit wordt depressie aan het onmiddellijke ervaren onttrokken en tot object van analyse gemaakt. Objectivering, rationalisering en generalisering van het lijden is daarvan een belangrijk effect.

De toegeëigende inzichten blijven daarbij niet “intact”. De volgende tendensen van transformatie konden worden aangewezen: (1) volgens een procedé van simplificatie abstraheert de “ik” van specialistische details uit de publicaties die hij aanhaalt. Daaraan verwant is (2) decontextualisering: resultaten uit medische studies worden door de “ik” als geïsoleerde inzichten gewaardeerd zonder rekening te houden met het omringende academische discours waarvan zij deel uitmaken en zonder de kritiek te vermelden waarop de inzichten in kwestie in de academische receptie hebben kunnen rekenen. Een laatste tendens van transformatie betreft (3) fusering: in de zelfanalyse van de “ik” blijken uiteenlopende wetenschappelijke benaderingen te worden samengevoegd die elders niet zonder meer verenigbaar worden geacht. De conclusie is dat er tussen de epistemische *functie* van medische kennis en de *transformatie* ervan een verband bestaat: de principes van simplificatie, decontextualisering en fusering komen tegemoet aan het verwerven van inzicht in onbegrepen lijden.

Hoofdstuk 5 is gewijd aan een analyse van de aard en betekenis van literaire intertekstualiteit. Daarbij is (a) de vraag beantwoord op welke wijze in het geselecteerde corpus wordt verwezen naar (passages uit) literatuur en een speelfilm en (b) gedemonstreerd wat van deze referenties de functie is. Om een analyse van intertekstualiteit te kunnen bieden worden wederom eerst de narratieve procedés geanalyseerd waarmee depressie tot uitdrukking is gebracht. Resultaat daarvan is dat een scala narratieve procedés kan worden onderscheiden waarmee beklemmende

ervaringen van afzondering en isolement is uitgedrukt. Tezelfdertijd zijn passages aangewezen waarin het isolement juist plaatsgemaakt heeft voor noties van gemeenschappelijkheid. In deze passages kon een “ik” worden geïdentificeerd dat niet louter zelfgericht is maar relaties aangaat met (het lijden van) anderen en zo een ‘sense of beloning’ construeert. Ook in dit opzicht is er in de werken dus ontwikkeling uitgedrukt; een ontwikkeling in sociabiliteit.

Deze bevindingen vormen een perspectief waarbinnen de intertekstualiteit kan worden geanalyseerd die in dit verband een sterk socialiserende functie vervult: de toe-eigening van (passages uit) literaire teksten en speelfilms laten zich lezen als procedés van identificatie waarbij de “ikken” volgens pathologiserende lezingen van de door hen geraadpleegde werken, verwantschapsrelaties construeren tussen het eigen lijden en dat van protagonisten uit en auteurs van (canonieke) geschriften uit de cultuurgeschiedenis. De appropriatie van passages uit literaire teksten leidt tot een relativering van het isolement en de afzondering die met depressie gepaard gaan. Esthetisering en historisering van depressie is van deze toe-eigening een belangrijk effect gebleken.

Er zijn enkele tendensen van transformatie aangewezen die met de toe-eigening van de literaire werken en de speelfilm gepaard gaan. Zo konden (1) decontextualisering en dehistorisering worden geïdentificeerd: de identificerende, pathologiserende lezing wordt door de “ik” ontplooid zonder rekening te houden met de commentaartraditie waarin de betekenis van het betreffende werk is doordacht. Hiermee samen hangt een tendens van (2) “deambiguïsering”: de identificerende lezing van de “ik” brengt met zich mee dat de meerduideligheid en onbepaaldheid van de geconsulteerde teksten van het toneel verdwijnt.

Hoofdstuk 6 bevat een reflectie op de onderzoeksresultaten, het theoretisch kader en de onderzoeksmethoden. Daarbij worden de functies van autobiografische literatuur in medisch antropologisch perspectief gezien. Daarbinnen kan depressie worden beschouwd als ervaring die aanleiding geeft tot fundamentele interpretatieopdrachten. In een tijd waarin - in lijn met recent gezondheidsbeleid - voortdurend een appèl op het begrijpen en managen van (de eigen) ziekte en gezondheid wordt gedaan (zie de bevindingen uit hoofdstuk 3), gelden deze interpretatieopdrachten nog eens nadrukkelijker. Patiënten, familieleden, psychiaters, zorgverleners, onderzoekers, beleidsmakers, enzovoort worden voortdurend aangespoord aan deze processen van begrijpen en evalueren deel te nemen en op de raadselachtigheid een antwoord te formuleren.

De conclusie is dat de aard en functies van autobiografische literatuur mede in dat perspectief kunnen worden gewaardeerd: (1) met de in deze studie onderkende strategieën van representatie maken de autobiografieën de (implicaties van deze)

interpretatieve problemen inzichtelijk - waarbij kennisvragen worden gereleveerd die gelieerd zijn aan aard, oorzaak en genezing, maar ook aan verwantschap en congenialiteit. (2) Autobiografieën leveren aan deze pogingen tot kennisacquisitie en interpretatie tegelijkertijd een eigenzinnige bijdrage.

De studie van intertekstualiteit is cruciaal gebleken om deze laatste functie inzichtelijk te maken. De toe-eigening van literaire en medische bronnen is steeds deel van een nauwgezette zelfanalyse. Daarbij worden de bronnen niet klakkeloos overgenomen, maar getransformeerd én - in samenhang daarmee - gewogen en getoetst. Beargumenteerd wordt dat autobiografieën op deze wijze functioneren als “interpretatiescenario’s” waarin beargumenteerde voorstellen worden gedaan over hoe - en met behulp van welke bronnen - depressie te begrijpen en betekenis te geven. Dat alles gegrond in de particuliere ervaringen die in schijnbaar openhartige beschrijvingen van nabij kunnen worden gevolgd. Op deze wijze dragen de werken bij aan de manier waarop kennis over depressie in de gezondheidscultuur verbreed wordt en betekenis krijgt.

Op basis van deze bevindingen worden aan het slot van dit hoofdstuk mogelijkheden voor vervolgstudie geformuleerd. Daarbij wordt aandacht gevraagd voor het belang van het onderzoekscorpus dat vooral buiten het literair-culturele veld op aandacht heeft kunnen rekenen. Gepleit wordt voor een brede visie op het letterkundig onderzoeksobject waarin niet het “literaire” karakter van (autobiografische) taaluitingen bepaalt of deze het bestuderen waard zijn, maar veeleer de functies die zij - “literair” of niet - in de samenleving vervullen. In deze studie zijn enkele analytische, theoretische en methodische perspectieven aangereikt waarmee deze functies kunnen worden geadresseerd.